

رنگ در قرآن کریم

سید احمد محمودی

دانشجوی کارشناسی ارشد تفسیر و علوم قرآن

چکیده

قرآن کریم، کتابی هنری است و در آن جلوه‌های هنری بسیاری وجود دارد. یکی از جلوه‌های هنری قرآن کریم که به عنوان یکی از آیات الهی معرفی می‌شود، رنگهاست. آیتی که تنها خردمندان و اهل تفکر و تدبّر در آن می‌اندیشند. قرآن کریم در آیات مختلفی به اختلاف رنگ‌ها و رنگ‌هایی همچون سفید، سیاه، زرد، سبز، قرمز و... می‌پردازد.

رنگ‌ها در زندگی ما نقش مهمی را ایفا می‌کنند. از جمله آثار رنگ‌ها اثر روانی آنها بر روح انسانی است. قرآن کریم با توجه به جنبه روانشناختی رنگ‌ها از آنها استفاده می‌کند و تابلوهای نقاشی زیبایی ارائه می‌دهد.

توجه قرآن به نور و تاریکی، اختلاف رنگ‌ها، همنشینی رنگ‌ها و اختلاف شب و روز قابل تأمل و دقت است. این نوشتار با مطالعه پدیده رنگ و اثرات روانی آن بر انسان به بررسی آیاتی از قرآن کریم می‌پردازد که در رابطه با رنگ‌ها است.

هر کو نکند فهمی زین کلک خیال انگیز

نقشش به حرام از خود صورتگر چین باشد

کلید واژه‌ها: آیه، صبغه، لون، بیضا، خضر، حمرا، سودا، صفر، نور، ظلمات، لیل و نهار.

هنر در قرآن

یکی از ابعاد فطری انسانی بعد زیبایی شناسی و زیبایی دوستی اوست. انسان ذاتاً زیبایی را دوست دارد؛ زیرا هنر و زیبایی از درون فطرت او نشأت می‌گیرد. خداوند متعال در قرآن کریم به این نیاز انسانی توجه داشته است. هنر ایزاری نیرومند، مؤثر، نافذ و ماندگار است، به گزاف نیست اگر بگوییم قرآن کریم در شاکله و ساختار و در محتوا و معنا کتابی تماماً هنری است و اگر غیر از این می‌بود، چنین تأثیری بر جامعه بشری نمی‌گذاشت و این چنین ماندگار نمی‌ماند. سید قطب، اندیشمند معاصر مصری راز جاذبه قرآن را هنری بودن آن می‌داند.^۱ او از دل قرآن کریم تابلوهای هنری مختلفی بیرون می‌کشد. به عنوان مثال در مورد آیه بیست و هفتم سوره مبارکه یونس که چهره گنهکاران را همانند شب تاریک می‌داند، می‌نویسد:

قرآن به اشیاء حجم می‌دهد. آنها را زنده می‌کند و به آنها رنگ می‌بخشد، گویی چهره‌هایشان را پاره‌ای از شب تار فرو پوشانید.^۲

قرآن کریم علاوه بر جنبه فصاحت و بلاغت، در فونتیک و آواشناسی در خط و نقش، دیرینه‌شناسی و زیباشناسی، داستان نویسی و رنگ‌ها و... کتابی کاملاً هنری است. نکته بسیار مهمی که ذکر آن از باب مقدمه لازم است، روش برداشت از قرآن کریم در امور علمی و هنری است. مسئله قرآن و علوم تجربی و انسانی و تفسیر علمی قرآن کریم در طول تاریخ فراز و نشیب‌های بسیاری داشته است. متأسفانه در طول تاریخ تفسیر علمی، برخی از مفسران خواسته‌اند تا با تحمیل نظریات خود به قرآن کریم، به تفسیر علمی بپردازند که حاصل آن چیزی جز تفسیر به رأی نبوده است. گروهی دیگر تلاشی کرده‌اند تا علوم مختلف را از آیات استخراج کنند و بدون توجه به معیارهای تفسیری، آیات را تفسیر به رأی کرده‌اند.^۳

مفسران و دانشمندان علوم قرآنی شرایط خاصی را برای تفسیر و مفسر بیان کرده‌اند که باید در تفسیر قرآن لحاظ شود.^۴

یکی از روش‌هایی که می‌توان در تفسیر علمی قرآن از آن بهره برد، استخدام علوم برای فهم قرآن است. مفسر در این روش سعی دارد با استفاده از مطالب قطعی علوم به تفسیر پردازد و دریچه تازه‌ای برای فهم آیات بگشاید و البته این نه بدین معناست که قرآن نیازمند به علوم دیگر است بلکه بدین معناست که مفسر برای فهم بهتر آیات به علوم دیگر مراجعه می‌کند، همانند مفسری که به علم لغت مراجعه می‌کند. در این نوشتار در پی آنیم تا با استفاده از مطالب علمی و هنری، به تبیین یکی از ابعاد هنری قرآن کریم که بحث رنگ‌ها است پردازیم و با تفکر و تدبر زوایای جدیدی را از این آیات الهی روشن سازیم. و من الله التوفیق

جایگاه رنگ در علم و هنر

شناخت جایگاه رنگ در علوم، ما را در فهم بهتر آن یاری می‌کند. رنگ‌ها نیروها و انرژی‌های تابناکی هستند که چه بخواهیم و چه نخواهیم به صورت مثبت یا منفی بر ما اثر گذاشته و در ابعاد مختلف زندگی ما نمود دارند لذا بشر از ابتدا خواسته یا ناخواسته به این مقوله توجه داشته است.

اگر بخواهیم بگوییم مسئله رنگ‌ها به کدام یک از علوم مربوط می‌شود باید بگوییم حوزه علمی رنگ‌ها بسیار گسترده است. در علوم مختلفی همانند فیزیک، شیمی، زیست‌شناسی، پزشکی، روانشناسی، عرفان و... و فراتر از علوم، در صنعت و هنر به رنگ‌ها از زاویه خاص خود نگاه می‌شود.

فیزیک به منشأ رنگ‌ها که نور است می‌پردازد. خصلت ذرات موجود در پدیده نور، فوتونها، امواج، فرکانس‌ها، طول موج‌ها و طیف‌های رنگی نور و نیز اندازه و طبقه‌بندی و تمایز میان رنگ‌ها، در حوزه علم فیزیک است.^۵

در شیمی به ساختمان مولکولی رنگدانه‌ها پرداخته می‌شود و با مطالعه علمی رنگ اشیاء، مسائل مربوط به ثبات رنگ‌ها و ساخت آنها برای مصارف مختلف مورد توجه قرار می‌گیرد.^۶ در زیست‌شناسی آثار متفاوت نور و رنگ بر روی اعضا و جوارح موجودات زنده و وظایفشان مطالعه می‌شود. مثلاً رنگ پوست حیوانات و انسان‌ها بستگی به سازش آنها با نور آفتاب و آب و هوای محیط خود دارد. میزان تیره یا روشن بودن پوست نیاز حیوان یا

انسان را به اشعهٔ ماوراء بنفش نشان می‌دهد. تابش نور آفتاب سبب تحریک رنگ دانه ملانین در پوست شده و سبب تولید ویتامین D می‌شود. در واقع پوست با تغییر رنگ میزان ویتامین D بدن را متعادل می‌کند. لذا موجودات زنده در منطقه قطب به سبب کمبود نور خورشید و نیاز بیشتر به نور، به رنگ سفید، و موجودات مناطق استوایی که تحت نور شدید آفتاب قرار دارند، به رنگ تیره‌اند.^۷

تحقیق دربارهٔ سازگاری موجودات و مخصوصاً چشم با روشنایی و تاریکی اگر چه مربوط به زیست‌شناسی است اما با علم پزشکی نیز در ارتباط است.

از گذشته رنگ درمانی در کشورهای مثل هند و چین متداول بوده است. امروزه در کشورهای پیشرفته بیمارستان‌های مخصوصی برای این امر وجود دارد. علاوه بر اثرات روانی رنگ‌ها، در درمان بیماری‌های عصبی، اشعه‌لیزر در درمان بیماری‌ها و اشعهٔ ماوراء بنفش در عفونت زدایی و به طور کلی پرتو درمانی کاربرد فراوان در علم پزشکی دارد.^۸ علاوه بر روان پزشکی، روانشناسان نیز به صورت گسترده‌ای به مسئله رنگ‌ها و تأثیرات روانی آنها بر انسانها می‌پردازند. هر رنگی بر روان انسان تأثیر خاصی دارد و بازخورد آن توسط انسان متفاوت است، لذا امروزه روانشناسان از رنگ انتخابی افراد به عقاید، روحیات و بیماری‌های آنها پی می‌برند.^۹

رنگ علاوه بر علوم در تمامی ابعاد زندگی بشر کاربرد دارد. هنرمندان در ساختارهای مختلف هنری همانند خط، نقاشی، مینیاتور، گرافیک، معرق، کاشی و... به نمودهای رنگی از لحاظ زیباشناسی علاقمندند و تلاش می‌کنند هماهنگ‌ترین رنگ‌ها را در آثار خود ارائه دهند تا مفهوم ذهنی خود را با استفاده از رنگ‌ها به بهترین شیوه بیان کنند.

با توجه به دستاوردهای علوم و هنر دربارهٔ رنگ‌ها، در صنعت توجه ویژه‌ای به رنگ‌ها می‌شود. در امریکا انجمنی با نام اختصاری Caus وجود دارد که در آن متخصصان با مطالعهٔ رنگ‌ها و فرهنگ خریداران، به طراحی رنگ لباس‌ها، اشیاء، مکان‌ها و مصنوعات بشری بر اساس مدرنیته می‌پردازند.^{۱۰}

بر این اساس اشیاء و مکان‌ها به رنگی، رنگ‌آمیزی می‌شوند که بالاترین میزان کارایی و بهره‌وری را برای انسان داشته باشند. استفاده از رنگ‌هایی همچون سفید آبی و سبز در بیمارستان‌ها به آرامش بیماران و کارکنان کمک می‌کند. در کارخانه‌ها و کارگاه‌ها با استفاده

از رنگ‌های محرکی مثل قرمز و دیگر رنگ‌های گرم میزان بازدهی کارگران را بالا می‌برند. در نماد و پرچم کشورها، در علائم رانندگی، در ورزش، در بسته‌بندی مواد غذایی و به طور کلی در تمام ابعاد زندگی رنگ نقش مهمی را ایفا می‌کند. چستی رنگ برخی از مفاهیم اگرچه پیچیده‌اند، اما برای ما معنای روشنی دارند. رنگ‌ها نیز از این مقوله‌اند. همه ما تصویر روشنی از رنگ‌ها در ذهنمان داریم؛ با این وجود برای درک بهتر رنگ باید ماهیت آن را مورد بررسی قرار داد.

امروزه از لحاظ علمی ثابت شده است که عامل ایجاد رنگ نوری است که از اشیاء به چشم ما بازتاب می‌شود.^{۱۱} ادراک ما از رنگ‌ها به سه عامل مهم بستگی دارد. نور، قابلیت اشیاء و دستگاه بینایی. البته نقش اساسی را در این مسئله نور بازی می‌کند. فیزیک دانان نور خورشید را نور سفید می‌نامند.^{۱۲} اشعه سفید و نورانی خورشید از طول موج‌های مختلفی تشکیل شده است. در سال ۱۳۷۶ اسحاق نیوتن، با استفاده از یک منشور بلورین مثلث القاعده نور سفید خورشید را به طیفی از رنگ تجزیه کرد. نوار پیوسته‌ای از قرمز، نارنجی، زرد، سبز، آبی نیلی و بنفش که در رنگین کمان نیز مشهود است، حاصل انکسار نور سفید است.^{۱۳}

بالا ترین طول موجی که توسط انسان رؤیت می‌شود مربوط به رنگ قرمز است که از ۶۵۰ تا ۸۰۰ میلی میکرون (هر میلی میکرون معادل با یک میلیون متر) متغیر است و پایین ترین طیف مرئی مربوط به رنگ بنفش است که ۳۹۰ تا ۴۳۰ میلی میکرون است.^{۱۴} هنگامی که نور سفید به شئی ای می‌تابد، آن جسم براساس خصوصیات فیزیکی و شیمیایی مقادیری از امواج را جذب کرده و طیف خاصی را منعکس می‌سازد. به عبارت دیگر نور در برخورد با اشیاء تجزیه شده، هر شئی طول موج‌هایی را جذب و طول موجی (یک رنگ خاص) را منعکس می‌کند و چشم ما به علت رؤیت آن طیف خاص، رنگ آن را درک می‌کند.^{۱۵}

از طرفی خداوند متعال در دستگاه بینایی ما که شامل چشم‌ها، اعصاب و مغز است، این استعداد را نهاده تا سلول‌های خاصی در شبکیه با ارسال پیام‌هایی به مغز میان رنگ‌ها و درک آنها تمایز بگذارند.^{۱۶}

چشم حیوانات مختلف در این مسئله متفاوت است. مثلاً چشم انسان از دیدن اشیایی

که در طیف ما وراً بنفش یعنی کمتر از ۳۹۰ میلی میکرون و یا مادون قرمز یعنی فراتر از ۸۰۰ میلی میکرون عاجز است و البته انسان می تواند با دوربین های مخصوصی به توانایی چشم خود بیفزاید و در شب تاریک اشیاء را ببیند. این درحالی است که برخی از حیوانات طول موج های ماورا بنفش را درک می کنند لذا در شب تاریک چشمانی تیزبین دارند. برخی از حیوانات نیز در درک رنگ ها از انسان با هوش ترند و برخی از درک رنگ ها عاجزند و تمامی اجسام را به رنگ سفید و یا سیاه می بینند. نظیر این مسئله در شنوایی نیز صادق است که با درک امواج سر وکار دارد.^{۱۷} با بیان این مطالب روشن شد که ما طی چه فرایندی رنگ ها را می بینیم اگرچه جزئیات ادراک رنگ ها توسط آدمی ناشناخته است.^{۱۸}

فهم تأثیرات رنگ ها

تنوع رنگ ها در گیتی به اندازه ای است که نمی توان برای آن حدودی تعیین کرد. با ترکیب سه رنگ اصلی قرمز، زرد و آبی که در دائره علم شیمی است رنگ ها نامحدودی می توان ساخت که هرکدام از آنها اثر متفاوتی بر انسان می گذارند. برخی از رنگ ها مانند قرمز، زرد، نارنجی و صورتی رنگ های گرم هستند و تأثیر گرمی همچون آتش دارند. این رنگ ها مهاجم و توجه برانگیزند و موجب تحریک اعصاب سمپاتیک و حرکت سریعتر خون در بدن و فعالیت بیشتر اعضا و جوارح می شوند.^{۱۹}

در مقابل این دسته رنگ های سرد قرار دارند. طیف سبز تا بنفش که شامل آبی و سایه های خاکستری است، رنگ های سردند. اثر این رنگ ها، نقطه مقابل رنگ های گرم است. رنگ های سرد فعالیت و متابولیسم بدن را کند می کنند.^{۲۰}

آنچه در مسئله رنگ ها از اهمیت فوق العاده ای برخوردار است تأثیراتی است که رنگ ها در کنار هم ایجاد می کنند که از آنها به کنتراست یا همنشینی رنگ ها تعبیر می شود.^{۲۱} به عنوان مثال زمانی که قرمز با زرد همنشین می شود اثر متفاوتی با همنشینی قرمز با سبز دارد، به این مسئله در طبیعت بسیار توجه شده است. در گل ها خداوند متعال با کنار هم قرار دادن رنگ های متناسب و رنگ های مکملی همچون سبز و قرمز و یا زرد و بنفش زیبایی را به اوج خود می رساند و یک هماهنگی روحی برای بیننده ایجاد می کند. آسمان آبی هنگامی که در کنار رنگ سبز گیاهان و خاکستری خاک قرار می گیرد

کنتراستی را در منظر آدمی به وجود می آورد که از دیدن آن خسته نمی شود و آرامش می یابد . برای زیباشناسی رنگ ها باید به نمودهای کنتراستی و دسته بندی آنها توجه کرد . با شناخت این مسئله فهم آیاتی که دربارهٔ اختلاف رنگ ها است برای ما آسان تر می شود . به عنوان مثال قرآن کریم در آیاتی رنگ زرد را نماد شادی می داند و در آیاتی نماد افسردگی و پژمردگی ؟ پاسخ این به ظاهر پارادوکس را می توان با شناخت مراتب رنگ و همنشینی آنها داد . در نقاشی ترکیب های مختلف رنگی وجود دارد . رنگ های زنده ، رنگ های مرده ، رنگ های آرام ، رنگ های مهاجم ، کنتراست های تیره و روشن ، سرد و گرم ، مکمل و ... که اساس خلق آثار هنری را تشکیل می دهند و همه بر گرفته از طبیعتی است که نقاش آن خداوند متعال است . ۲۲

جایگاه اختلاف رنگ ها در قرآن کریم

پیش تر گفتیم که رنگها یک ارگانیسم فیزیکی شیمیایی است که بر جان انسان تأثیر می گذارد . نقاش آفرینش تمامی هستی را مطابق با فطرت و جان آدمی رنگ آمیزی کرده است . وجود چنین تناسبی در عالم طبیعت تصادف نیست بلکه حکایت از تدبیر حکیمانه الهی دارد ، لذا خداوند متعال در قرآن کریم اختلاف رنگ ها را نشانه ای برای اهل تفکر و تدبیر و خرد می داند . ۲۳

اگرچه نگاه اول ما به رنگ فیزیکی و نگاه دوم روحی و رونی است اما سومین نگاه ما ژرف تر ، خردمندانه و هنری است . در افرادی که روحیهٔ حساس تری دارند دسترسی به روح ساده تر است . لذا رنگ ها برای افراد حساسی همانند هنرمندان از عمق بیشتری برخوردار است . ۲۴

یوهانس ایتن نظریه پرداز عرصهٔ رنگ معتقد است :

تنها کسانی که عاشق رنگند زیبایی و حضور دائمی آن را می پذیرند . رنگ در اختیار همه هست ولی رموز عمیق تر آن فقط برای عاشقانش گشوده می شود . ۲۵

این مطالب به خوبی روشن می کند که چرا خداوند متعال در قرآن کریم اختلاف رنگ ها را تنها برای اهل تفکر ، تدبیر و خرد آیه و نشانه می داند . و من آیاته خلق السموات و الارض و اختلاف ألستکم و ألوانکم إن فی ذلک لآیات للعالمین ؛ (روم ، ۲۲/۳۰) و از جمله آیات او آفرینش آسمانها و زمین است و اختلاف زبان ها و رنگ های شما ، همانا در این امر برای

دانشمندان نشانه‌هایی است .

در این آیه شریفه اختلاف رنگ انسان‌ها در کنار اختلاف زبان‌های آنها به عنوان نشانه معرفی شده است . انسان‌ها با این که در خلقت واحدند اما دارای زبان‌های مختلفی هستند . اختلاف رنگ انسان‌ها همان گونه که قبلاً بیان شد مربوط به میزان ملانین در پوست انسان است .^{۲۶}

سفید پوستان ، سرخ پوستان ، سیاه پوستان و زرد پوستان و انسان‌های دو رگه‌ای که به صورت مشترک از این انسان‌ها متولد می‌شوند ، همه مصداق‌های اختلاف رنگ‌ها در این آیه شریفه است . از طرف دیگر رنگ هر انسانی با انسان دیگر از آن نوع متفاوت است . یعنی حتی سفید پوستان نیز در میان خود رنگ‌های متفاوتی دارند تا بدانجا که حتی دوقلوهایی که در شکم یک مادر هستند از لحاظ رنگ پوست از یکدیگر متمایزند .^{۲۷} البته به طور کلی می‌توان گفت اختلاف رنگ‌ها به اختلاف سفید و سیاه و قرمز نیست ، بلکه اختلاف در خود رنگ سفید و سیاه و قرمز نیز مطرح است .^{۲۸} این مسئله درخصوص زبان‌ها نیز به همین منوال جاری است یعنی علاوه بر اختلاف نوع زبان‌ها ، لهجه‌ها و گویش‌های مردم ، صداهایشان نیز کاملاً متفاوت است . اختلاف رنگ در عسل نیز یکی از مواردی است که قرآن کریم به آن اشاره می‌کند :

ثم کلی من کل الثمرات فاسلکی سبل ربک ذللاً یخرج من بطونها شراب مختلف ألوانه فیه شفاء للناس إن فی ذلک لآیة لقوم یتفکرون ؛ (نحل، ۱۶ / ۶۹) سپس از تمام ثمرات بخور و راههایی که پروردگارت برای تو تعیین کرده است را به راحتی پیما . از درون شکم آنها نوشیدنی با رنگ‌های مختلف خارج می‌شود که در آن شفا برای مردم است به یقین در این امر نشانه روشنی است برای گروهی که می‌اندیشند .

عسل در طبیعت به رنگ‌های زرد ، سفید ، قرمز سیر و قرمز مایل به سیاه موجود است که هرکدام جنبه شفا بخشی خاصی دارد .^{۲۹} به عنوان مثال حکما عسل سفید را در درمان دستگاه هاضمه و عسل سیاه را برای درمان فشار خون استفاده می‌کنند .^{۳۰}

این رنگ‌های متنوع در عسل به ویژگی‌های ثمراتی بستگی دارد که زنبورها از شهد آنها می‌مکند شاید بتوان در آیه شریفه از رابطه کل الثمرات و شراب مختلف الوانه نتیجه

گرفت که رنگ‌های مختلف در نتیجه بهره‌برداری از گل‌ها و ثمرات مختلف است .
اختلاف رنگ میوه‌ها ، رگه‌های کوه‌ها و مردم و جنبندگان و چهارپایان از دیگر مواردی است که قرآن کریم به آنها اشاره می‌کند .

ألم تر أن الله أنزل من السماء ماءً فاخرجنا به ثمرات مختلفاً ألوانها ومن الجبال جدد بيض وحمر مختلف ألوانها وغرابيب سود . ومن الناس والدواب والأنعام مختلف ألوانه كذلك إنما يخشى الله من عباده العلماء إن الله عزيز غفور ؛ (فاطر، ۳۵ / ۲۸ - ۲۷) آیا ندیدی که خداوند از آسمان آبی فرو فرستاد که به وسیله آن میوه‌های رنگارنگ خارج ساختم و از کوه‌ها نیز به لطف پروردگار ، جاده‌هایی آفریده شده سفید و سرخ و به رنگ‌های مختلف و گاه به رنگ کاملاً سیاه . و از انسان‌ها و جنبندگان و چهارپایان انواعی با رنگ‌های مختلف ، آری حقیقت چنین است از میان بندگان خدا تنها دانشمندان از او می‌ترسند .
خداوند توانا و آمرزنده است .

با اینکه همه انواع میوه‌ها از یک آب و خاک عنصری تولید می‌شوند اما رنگ‌ها و طعم‌های مختلفی دارند . رنگ میوه‌ها نقش بیولوژیکی در انسان و حیوانات دارد . تنوع رنگ‌های مطبوع انسان و حیوانات در انتخاب خوراک و میزان اشتها و لذت بردن از آنها بسیار مؤثر است .

تنوع رنگی جمادات مانند رگه‌های کوه‌ها که در معماری استفاده می‌شود و تنوع رنگی چهارپایان که به بیان قرآن کریم زینت هستند .^{۳۱} و اختلاف رنگ اشیای پیرامون ما ، خستگی را از انسان می‌زداید و بستری مناسب را برای زندگی فراهم می‌کند . در سوره مبارکه فاطر در پایان آیاتی که خداوند به آیات طبیعت اشاره می‌کند می‌فرماید : از میان بندگان خدا تنها دانشمندان از او می‌ترسند . روشن است کسانی به آیات الهی توجه می‌کنند که اهل علم و تفکر باشند لذا از سیاق این آیات می‌توان فهمید که گستره علم و علما بسیار وسیع است و تمامی علوم می‌که به وحدانیت الهی ختم می‌شود می‌تواند انسان را به خشوع برساند .
قرآن کریم اگرچه در آیاتی که بیان شد مصادیقی از اختلاف رنگها را بیان می‌کند ، اما آنها را محدود به غسل و میوه‌ها و جنبندگان نمی‌داند :

وما ذرأ لكم فی الأرض مختلفاً ألوانه ان فی ذلك لآیه لقوم یدّکرون ؛ (نحل، ۱۶ / ۱۳) و در زمین آنچه برای شما آفرید را به انواع گوناگون و اشکال رنگارنگ در آورد . در این کار

نشانه ای برای مردمی است که متذکر شوند!

تکرار مسئله اختلاف رنگ در قرآن کریم نشان از تأکید موضوع مهمی دارد که آیت بودن آن روشن می سازد و آن سری است که در این اختلاف نهفته است و تنها با تفکر، تدبیر و خردمندی می توان بدان دست یافت. در فهم این آیات باید توجه داشت نقاش چیره دست هستی، پدیده ها را متناسب با روح و روان آدمی نقاشی کرده است، لذا تنوع رنگ ها انسانها را از کسالت خارج و فضایی دلپذیر را برای زندگی فراهم می سازد.

دانستن تأثیرات روانشناختی رنگ ها بر انسان و موجودات زنده دیگر و علم به تطابق طبیعت با فطرت و غریزه انسانها و حیوانات، این دسته از آیات قرآن کریم را برای ما روشن تر می سازد. لذا اختلاف رنگ ها راه روشنی برای دست یابی دانشمندان و اهل تفکر به صفات جمال الهی و تدبیر، حکمت، علم، لطف و قدرت اوست.

رنگ سفید و سیاه در قرآن کریم

همان طور که بیان شد دایره رنگ ها بسیار گسترده است، ما در این نوشتار تنها به رنگ هایی می پردازیم که با قرآن کریم در رابطه اند.

سفید، رنگ اولیه نور و بازتاب تمامی نور توسط اشیاست. سفید، روشنایی و بی رنگی است در مقابل سیاه که تاریکی و عدم رنگ است. به عبارت دیگر سفید، نقطه آغاز و سیاه، نقطه فرجام رنگ هاست. لذا هنرمندان سفید و سیاه را از رنگ های اصلی نمی دانند.^{۳۲} سفید سمبل شادی و پاکی است. رنگی همراه با امید، آرامش، مهربانی، دوستی، ایمان، خوش بینی، اطمینان و علاقه به زندگی است. هرآنچه در طبیعت با رنگ سفید جلوه می کند مانند سپیده دم، برف، شیر، ابر، نمک و برخی از گلها و جانوران حکایت از پاکی و پاکیزگی و زیبایی و دوستی و حیات بخشی دارد.^{۳۳}

در تابلوهای نقاشی فرشتگان را که مظهر نزول رحمت و عطوفت الهی هستند، با رنگ سفید نقاشی می کنند. مردم مردگان خود را در لباس سفید می پیچند تا از لحاظ جسمی نیز پاک و بی آلاش از این دنیا سفر کنند. در اغلب نقاط دنیا لباس عروس را از رنگ سفید انتخاب می کنند تا خوشبختی و دوستی و مهربانی و پاکی در آغاز زندگی مشترک نموده پیدا کند. در عرف مردم، رنگ سفید تا اندازه ای نماد خوش بختی است که مردم واژه سفید

بخت را به جای خوش بخت به کار می‌برند. سیاه در نقطه مقابل سفید قرار داد. هرآنچه نقطه مثبتش در سفید است نقطه منفی اش در سیاه است. بدبینی، خشونت، لجاجت، ظلمت، گناه، شیطان، مرگ، عزا، نادانی و بدبختی در رنگ سیاه کاملاً مشهود است.^{۳۴} در فرهنگ مردم رنگ سیاه، نماد شومی و بدبختی و عزا و اندوه است. کلاغ با رنگ سیاهش نزد مردم نماد شومی و مرگ است و در مقابل کبوتر سفید، نماد زندگی و خوشبختی است.^{۳۵} از ویژگی‌های دیگر رنگ سیاه، وقار، هیبت و عظمت آن است.^{۳۶} اگر خانه کعبه را با لباس سیاه می‌پوشانند و یا ردا و عبای سیاه مورد استفاده بزرگان دینی قرار می‌گیرد، به سبب وجود هیبت و عظمت این رنگ است.

قرآن کریم صراحتاً به رنگ سفید (ماده بیض) دوازده مرتبه و به رنگ سیاه (ماده سود) ده مرتبه اشاره کرده است. کاربرد این دو رنگ متقابل در قرآن کریم با توجه به جنبه روانشناسی آنها است. سیاهی و سفیدی چهره انسان‌ها در قیامت یکی از این کاربردهاست. **یوم تبيض وجوه و تسود وجوه...**؛ (آل عمران، ۱۰۶/۳-۱۰۷) این عذاب روزی خواهد بود که چهره‌هایی سفید و چهره‌هایی سیاه می‌گردد. اما به آنهایی که صورت‌هایشان سیاه شده گفته می‌شود آیا بعد از ایمان کافر شده‌اید. پس بچشید عذاب را با خاطر آنچه کفر ورزیده‌اید و اما آنان که چهره‌هایشان سفید شده در رحمت خداوند خواهند بود و جاودانه می‌مانند. سفید، نماد ایمان و سعادت، و سیاه نماد جهل و شقاوت است. قرآن کریم برای بیان سعادت مؤمنان چهره آنان را با سفید رنگ آمیزی می‌کند و شقاوت و بدبختی کافران را با رنگ سیاه به نمایش می‌گذارد. مرحوم علامه طباطبایی ذیل این آیه شریفه می‌نویسند: سفیدی کنایه از خشنودی اهل ایمان و سیاهی کنایه از انفعال و خجالت و سرافکندگی کافران دارد.^{۳۷}

حوریان و شراب بهشتی نیز در قرآن کریم به رنگ سفید نقاشی شده‌اند. **یطاف علیهم بکأس من معین. بیضاء لذة لشاربین** (صافات، ۳۷/۴۵-۴۶) فطرت انسان متمایل به پاکی است و سفیدی نماد آن است. نوشیدنی زلال لذت بسیاری برای آشامنده آن دارد. شیر سفید کافور که گیاهی زیبا و معطر است و با رنگ سفید شناخته می‌شود معنای خنکی را به ذهن متبادر می‌کند که شاید این تلقی با رنگ سفید بی‌ارتباط نباشد.

إن الأبرار یسربون من کأس کان مزاجها کافورا؛ (دهر، ۷۶/۵) همانا نیکان از جامی

می نوشند که با عطر کافور آمیخته است .

حوریان بهشتی در قرآن کریم به تخم مرغ و لؤلؤ تشبیه شده اند که رنگ سفید آنها نیاز به توصیف ندارد . اصل واژه حور به معنای بیضا و سفیدی است .^{۳۸}

و عندهم قاصرات الطرف عین . کأنهن بیض مکنون ؛ (صافات / ۴۸-۴۹) و نزد آنان همسرانی زیبا چشم است که جز به شوهران خود عشق نمی ورزند ، گویی از لطافت و سفیدی همچون تخم مرغ هایی پنهان هستند .

و حور عین کأمثال اللؤلؤ المکنون ؛ (واقعه ، ۵۶ / ۲۲-۲۳) و همسرانی از حور العین دارند همچون مروارید در صدف پنهان .

سفید ، نماد نظافت و پاکی است و زنان بهشتی را از این جهت حور می گویند که پاک و دست نخورده اند^{۳۹} در این آیات شکوه هنری قرآن نمایان می شود که حوریان بهشتی را در پاکی و دست نخوردگی به تخم مرغ هایی تشبیه می کند که در زیر بال و پر مرغ مادر پنهان هستند و یا همچون مرواریدهای سفید و درخشانی هستند که در صدف پنهانند و دست کسی به آنها نمی رسد .^{۴۰}

در پنج آیه از قرآن کریم به سفید و درخشان شدن دست حضرت موسی (ع) به عنوان معجزه ای الهی اشاره شده است :

واضمم یدک إلى جناحک تخرج بیضاء من غیر سوء آیه آخری ؛ (سوره طه ، ۲۰ / ۲۲) دستت را در گریبان فرو بر تا سفید و بدون عیب بیرون آید این نشانه دیگری از سوی خداوند است . در برخی از روایات آمده است که دست حضرت موسی (ع) چون خورشید می درخشیده است . اما آیه شریفه و آیات مشابه تنها از سفیدی سخن می گویند که به نحو خارق العاده ای بوده است .^{۴۱} به هر صورت درخشندگی برای انسان جذابیت دارد و درخشان شدن دست حضرت موسی (ع) ، برای مردم غیر متعارف و جذاب بوده و در عین حال چون بر خلاف تناسب انسانی بوده ، عیبی محسوب نمی شده است .

تصور کنید چرا خداوند متعال به جای واژه بیضا واژه سودا یعنی سیاهی را به کار نبرده است . زیرا نقاش هستی علیم و حکیم به جایگاه رنگ سیاه است . مثلاً قرآن کریم رنگ سیاه را برای چهره غضبناک افرادی می آورد که بر خلاف میلشان دختر دار شده اند .

و اذا بشر احدہم بالانثی ظل وجهہ مسوداً و هو کظیم ؛ (نحل ، ۵۸ / ۱۶) درحالی که به یکی

از آنها بشارت دهند که دختر نصیبش شده است . صورتش سیاه و به شدت خشمگین می گردد . همان گونه که بیان شد سیاهی نماد جهالت ، گمراهی و خشونت است . قرآن کریم صورت چنین افرادی را با رنگ سیاه رنگ آمیزی می کند . با وجودی که می توانست برای بیان این مطلب از واژگانی دیگری استفاده کند .

علاوه بر مواردی که واژه سیاه و سفید در قرآن کریم به صراحت استفاده شده است می توان از معانی واژگان و آیات قرآن که در این زمینه است به این دو رنگ پی برد . مثلاً ماه که نماد سفیدی و زیبایی است در قرآن با لفظ قمر آمده است که در اصل واژه به معنای سفید می باشد .^{۴۲}

در آیه ۲۶ و ۲۷ سوره مبارکه یونس خداوند متعال درباره نیکوکاران بیان می کند که تاریکی و ذلت چهره هایشان را نمی پوشاند و از واژه قتر بر وزن قُرس استفاده می کند به دودی می گویند که از سوزاندن چوب و امثال آن بلند می شود و کنایه از سیاهی دارد .^{۴۳} در آیه بیست و هفتم سوره یونس چهره گنهکاران به پاره های شب تاریک تشبیه شده است : **كَأَنَّمَا أُغْشِيَتْ وَجُوهُهُمْ قِطْعًا مِنَ اللَّيْلِ مُظْلِمًا**؛ چهره هایشان آن چنان تاریک است که گویا با پاره هایی از شب تاریک پوشیده شده است . نماد بدبختی یعنی رنگ سیاه بار دیگر در این آیه جلوه می کند و چهره گنهکاران را در مقابل دیگران سیاه نقاشی می کنند .

اختلاف شب و روز در قرآن کریم

بود و نبود نور بر هر دقیقه زندگی ما اثر می گذارد . نحوه رشد ، تکامل ، تندرستی ، خوابیدن غذا خوردن ، خلق و خو ، عادات و بالاخره طول عمر ما زیر نفوذ مقدار نوری است که دریافت می کنیم .^{۴۴}

موضوع نور و تاریکی از ابتدا مورد توجه بشر بوده است و قرآن کریم به این مسئله حیاتی نگاه ژرفی دارد . سفیدی روز و سیاهی شب و اختلاف شب و روز در آیات مختلف قرآن به چشم می خورد و خداوند آن را آیتی برای اهل تقوی ، تفکر و تعقل می داند .^{۴۵} در آیه ۱۸۷ سوره بقره خداوند رشته سفید را استعاره از سفیدی افق در فجر صادق می آورد . گویی در افق خطی سفید آمدن صبح را مژده می دهد و خط سیاه شب را کنار می زند .

وكلوا واشربوا حتى يتبين لكم الخيط الأبيض من الخيط الأسود من الفجر... وبخوريد
و بياشامید تا رشتهٔ صبح سفید از رشتهٔ سیاه شب برای شما آشکار شود.
سید قطب این مسئله را ذیل آیه: **والصبح اذا تنفّس** (تکویر، ۸۱/ ۱۸) یکی از جلوه‌های
هنری قرآن معرفی می‌کند و می‌نویسد.

اینک صبح دم می‌زند با انفاس خوش. گویی زندگی به آرامی بر سطح زمین پیدن
آغاز می‌کند گویی دندان‌های صبح با نخستین تبسم او آشکار می‌شود.^{۴۶}
با برآمدن خورشید و طلوع اشعهٔ نورانی آن که قرآن کریم از آن به رشتهٔ سفید تعبیر
می‌کند، روز آغاز می‌شود تأثیر اشعهٔ طلایی خورشید که مربوط به تأثیر رنگ سفید و زرد
است موجودات خفته را بیدار می‌کند و به کار و فعالیت وا می‌دارد. لذا قرآن کریم روز را
نشور، مبصر و ظرف فعالیت و کار می‌داند. نور، نه تنها انسان‌ها را به تلاش و فعالیت وا
می‌دارد که موجب رشد و نمو گیاهان و فعالیت حیوانات و دیگر موجودات زنده می‌شود.^{۴۷}
و هو الذی جعل لكم اللیل لباسا والنوم سباتاً و جعل النهار نشورا؛ (فرقان، ۲۵/ ۴۷) و اوست
که شب را برای شما پوشش و خواب را آرامش و روز را وسیلهٔ فعالیت قرار داد.
و جعلنا اللیل لباسا. و جعلنا النهار معاشا؛ (نبأ، ۷۸/ ۱۰-۱۱) و شب را لباس و روز را
معاش قرار دادیم.

هو الذی جعل لكم اللیل لتسکنوا فیه و النهار مبصرا إن فی ذلک لآیات لقوم یسمعون؛
(یونس، ۶۷/ ۱۰) او کسی است که شب را برای شما آفریده است تا در آرامش باشید و روز
نیاز نیاز را روشنی بخش قرار داده تا به تلاش پردازید. در این نشانه‌هایی است که برای
کسانی که گوش شنوا دارند.

قرآن کریم در موارد مختلفی شب را به عنوان لباس و پوشش برای آرامش معرفی می‌کند
فخر رازی معتقد است همان گونه که انسان با لباس زیبایی پیدا می‌کند و خود را می‌پوشاند
و گرما و سرما را از خود دفع می‌کند، لباس شب نیز به خاطر ویژگی‌هایش بر زیبایی انسان
می‌افزاید، اعضایش را می‌پوشاند و تاریکی شب او را پنهان می‌سازد.^{۴۸}

در هنگام شب به علت عدم وجود نور خورشید بر گسترهٔ زمین و درخشش زیبای
ستارگان و ماه آسمان رنگی کبود (آبی تیره متمایل به سیاه) به خود می‌گیرد. وجود این رنگ
سرد و آرام بخش موجودات را به خواب فرو می‌برد و باعث همان آرامشی می‌شود، که قرآن

کریم از آن در آیات مختلفی یاد می‌کند. تأثیر این رنگ به حدی است که موجودات را از کار و فعالیت باز داشته و بستر مناسبی را برای استراحت آنان آماده می‌کند. تاریکی شب با اینکه بوی مرگ و فنا می‌دهد، از نظر تعدیل نور آفتاب و تأثیر عمیق آن در آرامش جسم و جان موجودات امری حیاتی است. همچنین شب از خطرات ناشی از تابش یکنواخت نور خورشید جلوگیری می‌کند. این امر از آیات شگفت الهی است که نشان از تدبیر و احاطه علم و قدرت الهی دارد. بیان مسائل مربوط به علم هیئت و زیست‌شناسی آن از عهده این نوشتار خارج است.

حضرت امام جعفر صادق (ع) به مفضل می‌فرماید:

تأمل کن در منافع غروب آفتاب که اگر نبود مردم را قرار و آرامش نبود، علی‌رغم شدت احتیاجی که به خواب و استراحت دارند تا آن که در اثر استراحت شب بدن‌هایشان از خستگی برآید و حواسشان قوت یابد و قوه هاضمه برانگیخته شود. برای هضم غذا و رسانیدن آن به اعضا اگر همیشه روز می‌بود حرص و طمع مردم باعث می‌شد که آنها همیشه کار کنند و بدن‌های خود را رنجور سازند. اگر شب نمی‌آمد زمین از حرارت آفتاب چنان تفیده می‌شد که حیوانات و نباتات نابود می‌شدند، پس قادر خیر، به حکمت و تقدیر خود چنین مقدر کرده که آفتاب گاهی غروب کند....

پس خداوند نور و ظلمت که ضد یکدیگر هستند را برای نظام عالم و انتظام احوال انسان آفریده است. ۴۹

رنگ زرد در قرآن کریم

زرد از گروه رنگ‌های گرم است. لذا رنگ فعالیت و حرارت و تحرک است، البته نه مثل قرمز. زرد رنگ روشنایی آفتاب و رنگ تحقق واقعیت است و دومین رنگ محرک آتش است که در کنار قرمز قرار می‌گیرد.

زرد بر خلاف آبی که رنگی درون‌گراست، برون‌گرا و هشدار دهنده است و انسان را به خردورزی و دانایی بر می‌انگیزد. اکثر رنگ‌شناسان معتقدند که رنگ زرد، رنگ شاد و فرح بخش است. ۵۰

زرد در عین حال که نور بخش و رنگ فعالیت و از سرگیری زندگی است احساس دلتنگی را از انسان می زداید و نشاط و شادی را برای او به ارمغان می آورد.^{۵۱} پرتو افکنی شدید رنگ زرد همچنان که بیننده را از تماشای مستمر خود دفع می کند، سبب شده تا به عنوان رنگ اخطار مورد توجه قرار گیرد. کاندینسکی در این باره می نویسد:

اگر به سبک و شکل هندسی، رنگ زرد (مثلاً) خیره شوید ویژگی گستاخ و مهاجمش آشکار می شود و در ما تأثیری شگرف می گذارد.^{۵۲} قرآن کریم با توجه به اثر روانی رنگ زرد در آیاتی به این رنگ می پردازد. در آیه ۶۹ سوره مبارکه بقره خداوند متعال درباره گاو بنی اسرائیل مستقیماً به اثر مسرت بخش رنگ زرد اشاره می کند.

قال ادع لنا ربك يمين لنا ما لونها قال إنه يقول إنها بقرة صفراء فاقع لونها تسر الناظرين؛ گفتند از پروردگار خود بخواه تا برای ما روشن کند که رنگ آن گاو چگونه باشد. گفت خداوند گوید گاوی زرد پر رنگ که بینندگان را شاد و مسرور سازد.

قرآن کریم چهارده قرن پیش در این آیه شریفه به اثر شادی بخش رنگ زرد اشاره می کند و جلوه ای از ابعاد هنری خود را به نمایش می گذارد. این نکته ای است که دانشمندان در قرون اخیر به آن اشاره کرده اند در حالی که در قرون متمادی تاریخ اسلام مورد توجه جمهور مفسرین بوده است.^{۵۳} در فهم این آیه باید توجه داشت که کلمه صفراء به معنای زرد همراه با کلمه فاقع آمده است. بدون شک این کلمه در چگونگی فهم رنگ زرد (صفراء) تأثیر دارد. کلمه فاقع به معنای شدت رنگ است و بیشتر درباره رنگ زرد و قرمز به کار می رود و البته گفته می شود که تمامی رنگ ها فاقع و در مقابل ناصح دارند، و لذا حضرت علی (ع) اشتیاق داشت که کفش زرد بپوشد و می فرمود: کسی که کفش زرد بپوشد ناراحتی اش کم می شود و این سری است که رنگ زرد برای دفع افسردگی دارد.^{۵۴}

با وجودی که گاو بنی اسرائیل گاوی منحصر به فرد بوده، اما بسیار دور از ذهن است که گاوی به رنگ زرد مطلق باشد. کلمه فاقع نشان از پر رنگ بودن رنگ زرد دارد. شاید رنگی شبیه طلایی یا رنگی دیگر را بتوان در نظر گرفت. رنگ طلایی از طیف زرد، رنگی جذاب و مسرت بخش است و سنبل آخرت و ایمان است. گنبدهای طلایی اماکن مقدس

روحیه ایمان و تفکر به معاد را برای انسان یادآور می شود. ۵۵

یکی دیگر از استعمالات قرآنی رنگ زرد درباره آتش جهنم است که به شتران زرد مو تشبیه شده است :

إنها ترمی بشر كالقصر . كأنه جمالت صفر ؛ (مرسلات، ۷۷ / ۳۲-۳۳) شراره هایی از خود پرتاب می کند همانند قصر گویی همچون شتران زرد رنگی هستند .

در این آیات بار دیگر قرآن کریم تابلویی ارائه می کند . خداوند متعال شراره های آتش جهنم را به شتران زرد مو تشبیه می کند . وجه شبه در تشبیه شراره های آتش به شتران زرد مو چیزهای مختلفی می تواند باشد مانند سرعت و کثرت که در ترجمه های قرآن آمده است . اما باید در ترجمه قرآن به بار معنایی الفاظ توجه داشت . رنگ زرد رنگ حرارت و گرمی است همراه با درخشش نور خیره کننده آن . این تشبیه در واقع حکایت از گرمای درخشندگی شراره های آتش نیز دارد همانند شتران زرد مویی که عرب آن روز در زندگی روزانه اش با آنها محشور بود و رنگ روشن و زیبایی آن را می دید و از پشم آن برای لباس و نیازهای دیگر بهره می برد .

قرآن کریم به رنگ زرد در خصوص پژمردگی و زردی گیاهان نیز اشاره می کند :

ألم تر أن الله أنزل من السماء ماءً فسلكه ينابيع في الأرض ثم يخرج به زرعاً مختلفاً الوانه ثم يهيئ فتراه مصفراً ثم يجعله حطاماً إن في ذلك لذكرى لأولى الأبواب ؛ (زمر، ۳۹ / ۲۱)

آیا ندیدی که خداوند از آسمان آبی فرو فرستاد و آن را به صورت چشمه هایی در زمین وارد نمود سپس با آن زراعتی را خارج می سازد که رنگ های مختلف دارد پس از آن گیاه خشک می شود به گونه ای که آن را زرد و بی روح می بینی سپس آن را در هم می شکند و خرد می کند . در این مثال تذکری است برای خردمندان .

سؤالی که با مطالعه این آیه به ذهن می رسد این است که اگر قرآن کریم رنگ زرد را مسرت بخش معرفی می کند، چرا آن را برای پژمردگی و مرگ استعمال می کند که در نقطه مقابل مسرت بخشی است؟ آیا این تناقضی از جانب قرآن نیست؟ پاسخ این شبهه تفسیری را می توان با فهم مقوله رنگ دریافت . باید توجه داشت که گیاهان سبز در پائیز به زردی و پژمردگی می گرایند و این آیتی است که انسان را به یاد قیامت می اندازد . رنگ سبز نماد حیات است و در این آیه رنگ زرد نماد زوال .

در بحث همنشینی و کنتراست های رنگی هنگامی که رنگ سبز و زرد در کنار هم قرار می گیرند، حرکت از سمت سبز به زرد حرکت از زندگی به سمت افول و زوال است . رنگ های متنوع گیاهان که آیه شریفه به آن اشاره می کند نیز نشان از طراوت و تازگی و زندگی گیاهان دارد که با از دست دادن حیات خود به پژمردگی و زردی می گرایند . از طرفی رنگ زرد دارای مراتب مختلفی است ، به عنوان مثال هنگامی که زرد به قهوه ای می گراید حالت مسرت بخشی خود را از دست می دهد . تنوع رنگ ها در گیاهان نشان از کنتراست زنده دارد لذا خداوند در این آیه ابتدا به اختلاف رنگ گیاهان اشاره می کند و سپس رنگ زرد را ذکر می کند که نماد پژمردگی و مرگ است .

رنگ سبز در قرآن کریم

اگر رنگ زرد و آبی را به هم بیامیزیم رنگ سبز به دست می آید . رنگ سبز در میان طیف های رنگی ، رنگ وسط و متعادل است نه مانند زرد اثر محرک و هیجان آور دارد و نه مانند آبی ، مسکن و غیر فعال است . رنگ سبز از ثبات عقیده و خودشناسی حکایت می کند .^{۵۶} سبز رنگ آرامش و روستا و رنگ درختان و چمنزار است و سبز روشن بهار و باروری را تداعی می کند^{۵۷} سبز رنگ آرامش همراه با تفکر است بر خلاف رنگ آبی که رنگ آرامش صرف است . رفتن به پهنه طبیعت قرار گرفتن ، تحت تأثیر این رنگ شگرف است .^{۵۸} اگر رنگ زرد را نماد خرد و دانش و رنگ آبی را نماد معنویت و ایمان بدانیم ، سبز مظهر عقل و ایمان و رنگ تعالی و کمال است .^{۵۹} سبز نماد ایمان و کمال و رنگ بهشتی است و از آنجا که در سبز ایمان و اطمینان مشهود است ، نزد مسلمانان رنگ مقدس محسوب شده و مردم میان این رنگ و پیامبر اکرم (ص) و اهل بیت طاهرین و اولادشان ارتباط برقرار می کنند .^{۶۰} مهم ترین جلوه رنگ سبز که به خاطر آن نزد ادیان جایگاه خاصی دارد این است که سبز ، نماد حیات و فناپذیری و جاودانگی است .^{۶۱} قرآن کریم به این رنگ متعادل عنایت ویژه ای دارد در آیاتی به سبزی گیاهان و روئیدنی های سطح زمین اشاره شده و این مسئله آیتی برای اهل ایمان دانسته شده است .^{۶۲} **أَلَمْ تَرَ أَنَّ اللَّهَ أَنْزَلَ مِنَ السَّمَاءِ مَاءً فَتَصْبِحُ الْأَرْضُ مُخْضَرَةً إِنَّ اللَّهَ لَطِيفٌ خَبِيرٌ ؛ (حج، ۲۲) /**

۶۳) آیا ندیدی خداوند از آسمان آبی فرستاد و زمین بر اثر آن سر سبز و خرم گردید همانا خداوند لطیف و آگاه است .

گیاهان منافع و خواص بسیاری برای زندگی انسان و حیوانات دارند، اما اغلب از تأثیر رنگ آنها بر زندگی مان غافل هستیم . قسمت مهمی از سطح کره خاکی ما را جنگل ها، مراتع، کشتزارها، مزارع، چمنزارها و باغ ها تشکیل می دهند که همگی به رنگ سبز هستند . این رنگ اثر شگفتی در آرامش روان انسان و حیوانات دارد . تصور کنید اگر خداوند به جای رنگ سبز گیاهان را به رنگ دیگری همانند قرمز می آفرید چه اثری بر روان انسان می گذاشت . با توجه به این تدبیر الهی پیامبر اکرم (ص) می فرماید :

سه چیز غم و اندوه را می زداید، نگریستن به آب، سبزه و روی نیکو . ۶۳

رنگ سبز در فرهنگ قرآن کریم، رنگ بهشتی است . سبزی لباس ها و فرش های بهشتی از دیگر مواردی است که قرآن کریم ذکر می کند .

... ویلبسون ثیابا خضرا من سندس و استبرق... ؛ (کف، ۱۸ / ۳۱) ... ولباس های فاخر به

رنگ سبز از حریر نازک و ضخیم در بر می کنند .

متکین علی رفر ف خضر و عبقری حسان ؛ (رحمن، ۵۵ / ۷۶) این در حالی است که بهشتیان

بر تخت هایی تکیه زده اند که با بهترین و زیباترین پارچه های سبز پوشیده شده است .

رنگ سبز نماد حیات و جاودانگی ایمان و کمال است و این مسئله در بهشت به اوج خود می رسد . در سوره مبارکه رحمن کوچکترین آیه قرآن (آیه ۶۴) «مدهامتان» به معنای دو برگ سبز است که از ویژگی های بهشت عنوان شده است . علامه طباطبایی (۵) درباره این آیه می فرماید :

الادهیام من الدهمه به معنای شدت رنگ سبز است به صورتی که به سیاهی می زند

و آن اوج طراوت و شادمانی است . ۶۴

شاید بتوان رنگ یشمی را مطابق آن دانست .

در آیه هشتاد سوره مبارکه یس یک اثر هنری در زمینه رنگ می بینیم : الذی جعل لکم

من الشجر الأخضر نارا فإذا أنتم منه توقدون ؛ (یس، ۳۶ / ۸۰) همان کسی که از درخت سبز

برای شما آتش آفرید و شما به وسیله آن آتش می افروزید .

آنچه این آیه شریفه در ذهن می آفریند رنگ قرمز آتش و سبزی درخت است که در کنار

یکدیگر قرار می‌گیرد. رنگ قرمز و سبز دو رنگ مکمل هستند و کنتراست مکمل را ایجاد می‌کنند. اگر این تابلوی نقاشی به تصویر در آید اثری هنری را مقابل چشم بینندگان قرار می‌دهد.^{۶۵}

رنگ سبز در داستان سنبله‌های سبز حضرت یوسف(ع) و خواب ملک آمده است که نماد برکت و فراوانی است^{۶۶} در کتاب‌های تعبیر خواب رنگ‌ها جایگاه خاصی دارند و هرکدام نمادی برای یک تأویل خارجی هستند.

رنگ آبی در قرآن کریم

آبی نقطه مقابل قرمز و مادر رنگ‌های سرد است. آبی، رنگی درون‌گرا و رنگی غیر فعال است که خاصیت آرام بخشی دارد.^{۶۷}

آبی همان قدر به آب وابسته است که سبز به سبزه. این رنگ آرامش نهفته در آسمان را به زمین منتقل می‌کند. پرتو زرد خورشید در طول روز، آبی را از حالت تسکینی حادث خارج می‌سازد و این حالت در شب که آبی رو به تیرگی می‌گذارد به اوج خود می‌رسد.^{۶۸} رنگ آبی آسمان اثر تسکینی شگرفی بر وجود انسان می‌گذارد لذا خداوند رنگ آسمان و رنگ اکثر کره زمین که اقیانوس‌ها و دریاهاست را به رنگ آبی مزین ساخته است. به این ترتیب خداوند حکیم چشم انداز انسان و بستر زندگی او را براساس فطرت و نیاز روحی او رنگ آمیزی کرده است. انسان وقتی به آسمان می‌نگرد رنگ آبی را می‌بیند که رنگی آرام بخش است و وقتی به زمین می‌نگرد، رنگ سبز گیاهان و خاکستری خاک حالت متعادل را به روح و روان او می‌بخشد.

استفاده از ترکیبات رنگ آبی همانند آبی کبود و فیروزه‌ای در اماکن زیارتی و در محراب‌ها و کاشی‌کاری‌های مساجد و زیارتگاه‌ها فضای آرام بخش و معنوی را برای انسان به وجود می‌آورد و در انسان احساس بی‌نهایت را ایجاد می‌کند.^{۶۹} لذا هنرمندان کاشی‌کار و مهندسان مساجد این رنگ را مناسب‌ترین رنگ برای فضاهای معنوی همچون مساجد می‌دانند.^{۷۰}

رنگ آبی، به صورت مستقیم در قرآن کریم نیامده است اما در آیات مختلفی شب بستر آرامش اهل زمین خوانده شده است. پهنه زیبای لاجوردی شب را تصور کنید که

ستارگان همچون نقاط روشنی در آن می درخشند نقاش چیره دست هستی تابلوی زیبای آرامش در شب را به انسانها هدیه می دهد:

إنا زينا السماء الدنيا بزينة الكواكب؛ (صافات، ۳۷/۶) ما آسمان دنیا را به زینت ستارگان آراستیم.

حضرت امام جعفر صادق (ع) به مفضل می فرمایند:

پس تفکر کن که چگونه رنگ آسمان را کبود مایل به سیاه گردانیده که مکرر نظر کردن به آسمان به دیده ضرر نرساند، چون در خلقت حکیم علیم نظر می کنی. پس آنکه حکما و دانایان بعد از تجارب بسیاری به آن دست پیدا کرده اند را موافق حکمت بالغه الهی می یابی که در همه چیز ظاهر است. باید که عبرت گیرندگان از آن عبرت گیرند.

همان گونه که امام صادق (ع) می فرمایند بسیاریند حقایقی که دین مبین اسلام چهارده قرن پیش آنها را بیان کرده است. درحالی که دانشمندان در قرون اخیر به برخی از آنها دست پیدا کرده اند.

یوهانس ایتن نظریه پرداز رنگ می گوید:

آبی نیروی نظیر نیروی طبیعت در زمستان دارد. زمستان زمانی است که رویش و رشد در تاریکی و سکوت پنهان می شود. جو زمین آبی های مختلفی دارد. از روز گرفته تا آبی سیاه شب. آبی روح ها را به کمک اهتزاز ایمان به لایتناهی فرا می خواهند.^{۷۱}

رنگ قرمز در قرآن کریم

در مقابل رنگ آبی، رنگ قرمز مادر رنگ های گرم شناخته می شود. قرمز از نظر روانی، اثری محرک و هیجان آور دارد و با تحریک اعصاب سمپاتیک میزان حرکت نبض را بالا برده و موجب افزایش فشار خون می شود و حتی می تواند انسان را عصبی کند.^{۷۲} قرمز رنگ حرکت و تلاش برای پیروزی است و از لحاظ نمادین شبیه خونی است که در هنگام پیروزی ریخته می شود. رنگ شورش، انقلاب، هیجان جنگ و جریان زندگی است، قرمز رنگ قلب و رنگ زبان های آتش است و نگاه ها را به سوی خود می کشاند و به گردش خون سرعت می بخشد.^{۷۳} به واژه حمر به معنای قرمز یک مرتبه در قرآن کریم اشاره شده است:

ألم تر أن الله أنزل من السماء ماءً فأخرجنا به ثمرات مختلفاً ألوانها و من الجبال جدد بيض و حمر مختلف ألوانها و غرابيب سود و من الناس و الدواب و الأنعام مختلف ألوانه كذلك إنما يخشى الله من عباده العلماء إن الله عزيز غفور؛ (فاطر، ۳۵/ ۲۷-۲۸) آیا ندیدی که خداوند از آسمان آبی فرو فرستاد که به وسیله آن میوه‌های رنگارنگ خارج ساختم و از کوه‌ها نیز به لطف پروردگار، جاده‌هایی آفریده شده سفید و سرخ و به رنگ‌های مختلف و گاه به رنگ کاملاً سیاه.

در این آیه شریفه خداوند در کنار تنوع رنگ‌ها در میوه‌جات و ثمرات به اختلاف رنگ جاده‌ها در کوه‌ها اشاره می‌کند. اما منظور از جدد در آیه چیست؟ در میان لغت‌شناسان در این مسئله اختلاف نظر است. برخی آن را جمع «جدید» می‌دانند که به معنای راه‌ها و خطوط است و برخی آن را جمع «جده»، به معنای طریق ظاهر گفته‌اند. اما در هر صورت تدبیر در آیه نشان می‌دهد که جدد به معنی تکه‌ها و قسمت‌ها است.^{۷۴}

مرحوم طباطبایی در این باره دو احتمال را بیان می‌کند.

مراد یا راههایی است که در کوه‌ها قرار دارد و دارای الوان مختلفی است و یا مراد خود کوهها است که به صورت خطوطی کشیده شده در روی کره زمین قرار دارد. بعضی از این سلسله جبال سفیدند برخی سرخ و بعضی سیاه و بعضی به چند رنگ.^{۷۵} آنچه ما اکنون در طبیعت کوه‌ها می‌بینیم رگه‌های رنگی است که از جنس خود کوه‌ها است و به صورت سنگ‌های زینتی سفید و سیاه و سرخ و سبز برای معماری مورد استفاده قرار می‌گیرد. لذا جدد در آیه شریفه نمی‌تواند تنها به معنای راه‌ها و یا رشته کوه‌ها باشد و مراد رگه‌های رنگی کوه‌ها نیز هست که در طبیعت نمایان است.

با تفسیر این آیه شریفه می‌توان بهتر به مفهوم آیه پنجم سوره قارعه پی برد: و تكون الجبال كالعهن المنفوش؛ و کوه‌ها مانند پشم رنگین حلاجی شده‌اند.

در آستانه قیامت که اوضاع جهان ماده دگرگون می‌شود، کوه‌ها مانند پشم حلاجی شده متلاشی می‌شوند. کلمه عهن به معنای پشم رنگین است^{۷۶} تشبیه به پشم رنگین حلاجی شده ارتباط کامل با رگه‌های رنگارنگ کوه‌ها دارد که در آیه ۲۷ سوره فاطر آمده است. از دیگر آیاتی که تابلوی زیبای رنگینی در آن خلق شده است آیه ۳۷ سوره الرحمن است:

فَإِذَا انْشَقَّتِ السَّمَاءُ فَكَانَتْ وَرْدَةً كَالدِّهَانِ ؛ (الرحمن، ۵۵/۳۷) در آن هنگام که آسمان شکافته شود و همچون روغن مذاب گلگون گردد.

قرمز نماد خطر و قرار گرفتن در آستانه حادثه و آتش است. قرمز شدن آسمان و شکافته شدن آن در آستانه قیامت حکایت از اوج گرما و هیجان و ترسی دارد که انسانها را فرا می گیرد. در این آیه شریفه مراد از ورده گل سرخ و مراد از دهان ته مانده روغن جوشان است که ارتباط تنگاتنگی با سرخی دارد.^{۷۷}

آسمان در آستانه قیامت در اثر شکافته شدن و تخلیه نیروها همانند گل سرخ و ته مانده روغن جوشان گلگون می گردد. این مسئله ارتباط مستقیم با رنگ قرمز دارد که خداوند آن را به گل قرمز تشبیه می کند. حتی اگر به سبب بادهای سرخ و یا عاملی دیگر آسمان بیش از حد قرمز شود و ترس را برای انسان به دنبال داشته باشد نماز آیات بر انسان واجب می شود. نکته دیگری که در این آیه شریفه وجود دارد، توجه به رنگ سیاه است. سؤال در اینجا است که چرا غرایب سود، «سیاه کامل» در آیه از بیض و حمر و رنگ های دیگر جدا ذکر شده است. فخر رازی معتقد است که خداوند سیاه را به این سبب جدا ساخته که در رنگ سیاه اختلاف نیست، لذا آن را از بحث مختلفاً ألوانها جدا ساخته است.^{۷۸}

اما باید توجه داشت که در رنگ سیاه نیز اختلاف وجود دارد. غرایب جمع غریب به معنای سیاه است. کلاغ را نیز به خاطر رنگ سیاهش غراب می گویند.^{۷۹} اما هنگامی که واژه سود پس از غرایب آمده است و بر سیاهی تأکید می کند در واقع سیاه مطلق را بیان می کند. در این صورت در رنگ سیاه مطلق اختلافی وجود ندارد لذا خداوند متعال آن را مختلفاً ألوانها جدا ساخته است. به نظر یوهانس ایتن:

تنها یک سیاه مطلق و یک سفید مطلق وجود دارد ولی تعداد نامحدودی از خاکستری های تیره و روشن بین سفید و سیاه قرار می گیرند که طیفی پیوسته را تشکیل می دهند.^{۸۰}

خاتمه

با آنچه در این نوشتار مختصر بیان شد، روشن گردید، که چرا رنگ ها و تنوع و اختلافشان از آیات الهی محسوب می شوند. اسرار بسیاری در دنیای رنگها نهفته است که

اگر در آنها تأمل و تفکر شود، انسان را با علم و حکمت و قدرت الهی آشنا می‌سازد. به علاوه از رنگ‌ها و دیگر آیات الهی می‌توان به حرکت توحیدی رسید و به آن حرکت سرعت بخشید. خداوند نور آسمان‌ها و زمین است. و نور الهی منشأ رنگ الهی است. صبغة الله و من احسن من الله الصبغة ونحن له عابدون؛ (بقره، ۲/۱۳۸) رنگ خدایی (بپذیرید) وجه رنگی از رنگ خدایی بهتر است و ما تنها او را عبادت می‌کنیم. رنگ خدا، رنگ ایمان و توحید و اسلام است. این تعبیر زیبا و لطیف و هنری قرآن کریم است که ایمان و توحید و اسلام را به رنگ خدایی معرفی می‌کند. خداوند متعال در این آیه می‌فرماید: به جای رنگ‌های ظاهری و خرافی که ادیان دیگر برای تطهیر به آنها متوسل می‌شدند با رنگ خدا که همان ایمان حقیقی است خود را تطهیر کنید.^{۸۱} نگاه عرفانی به رنگ، فراتر از رنگ ظاهری اجسام است که قرآن کریم در آیه مذکور بدان توجه دارد.

در درون خود بی‌فزا درد را	تا ببینی سرخ و سبز و زرد را
کی ببینی سبز و سرخ و فور را	تا ببینی پیش این سه نور را
لیک چون در رنگ کم شد هوش تو	شد ز نور آن رنگ‌ها روپوش تو
چونکه شب‌ها آن رنگ‌ها مستور بود	پس بدیدی دید رنگ از نور بود
نیست دید رنگ بی نور برون	همچنین رنگ خیال اندرون
این برون از آفتاب و از سهاست	وان درون از عکس انوار علاست
نور نور چشم خود نور دل است	نور چشم از نور دل‌ها حاصل است
باز نور نور دل، نور خداست	کوز نور عقل و حس پاک و جداست ^{۸۲}

مسئله رنگ‌ها در حوزه دین جایگاه بسیار وسیعی دارد. در روایات پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) رنگها و تأثیرات آنها بسیار به چشم می‌خورد، که ما در این نوشتار به علت محدود بودن بحث به قرآن کریم، به آن پرداختیم، اما این مسئله موضوعی است که برای محققان و دانش پژوهان می‌تواند چشم انداز گسترده‌ای داشته باشد.

۱. آفرینش هنری در قرآن کریم / ۳۲.

۲. همان / ۹۱.

۳. درآمدی بر تفسیر علمی قرآن کریم / ۳۷۸-۳۷۹.

۴. ر ک ، درآمدی بر تفسیر علمی قرآن کریم ، / ۵۳ تا ۸۸ .
۵. هنر رنگ / ۱۳ .
۶. همان .
۷. زیبایی نور / ۹۱ - ۹۲ .
۸. همان / ۹۲ .
۹. ر ک ، روانشناسی رنگ ها / ۱۴۰ - ۲۷۰ .
۱۰. همنشینی رنگها ، ۲ / ۱۲۱ .
۱۱. هنر رنگ / ۱۶ .
۱۲. زیبایی نور / ۱۰۰ .
۱۳. هنر رنگ / ۱۶ .
۱۴. زیبایی نور / ۱۰۳ .
۱۵. هنر رنگ / ۱۸ و زیبایی نور / ۱۸۶ .
۱۶. همان .
۱۷. روانشناسی رنگ ها / ۲۴ - ۲۶ .
۱۸. زیبایی نور / ۱۹۹ .
۱۹. همنشینی رنگ ها ، ۱ / ۳۰ .
۲۰. همان / ۳۱ .
۲۱. هنر رنگ / ۵۲؛ ر ک: همنشینی رنگ ها ، ج ۱ و ۲ .
۲۲. ر ک: همنشینی رنگ ها ، ۱، ر ک: هنر رنگ ، ایتن .
۲۳. نحل / ۱۳ و ۶۹؛ فاطر / ۲۷؛ روم / ۲۲ .
۲۴. معنویت در هنر / ۸۰ .
۲۵. هنر رنگ / ۱۵ .
۲۶. موسوعة الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم / ۱۴۷ .
۲۷. فی ظلال القرآن / ۲۹ - ۴۲ .
۲۸. تفسیر کبیر ، ۲۶ / ۲۱ .
۲۹. المیزان فی تفسیر القرآن ، ۱۲ / ۳۱۳ .
۳۰. الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم / ۱۹۷ - ۱۹۹ .
۳۱. نحل / ۸ .
۳۲. معنویت در هنر / ۱۱۵ .
۳۳. مفاهیم نمادین رنگ ها / ۲۶ - ۲۵؛ معنویت در هنر / ۱۱۶ ، هنر رنگ / ۶۲ .
۳۴. روانشناسی رنگ ها / ۹۷ .
۳۵. معنویت در هنر / ۱۱۶ .
۳۶. روانشناسی رنگ ها / ۹۷ .
۳۷. تفسیر المیزان ، ۳ / ۴۱۴ .
۳۸. لسان العرب ، ۴ / ۲۶۵ .
۳۹. همان .
۴۰. تفسیر المیزان ، ۱۹ / ۱۳۹ .
۴۱. همان ، ۸ / ۲۲۳ .
۴۲. لسان العرب ، ۱۲ / ۱۸۷ .
۴۳. قاموس قرآن ، ۵ / ۲۳۰ .
۴۴. زیبایی نور / ۱۲۱ .
۴۵. بقره / ۱۶۴ ، آل عمران / ۱۹۰ ، یونس / ۶ ، اسراء / ۱۲ ، یس / ۳۷ ، فصلت / ۳۷ و
۴۶. آفرینش هنری در قرآن کریم / ۸۲ .
۴۷. ر ک : آیین بهزیستی در اسلام ، ۲ ، / ۵۶ - ۵۸ .
۴۸. تفسیر کبیر ، ۳۱ / ۷ .
۴۹. توحید مفضل ، مجلس سوم / ۱۲۲ .
۵۰. هنر رنگ ، ۱۵۰؛ روانشناسی رنگ / ۹۰؛ همنشینی رنگ ها ، ۱ / ۲۳ .
۵۱. مفاهیم نمادین رنگ ها / ۷۱ .
۵۲. معنویت در هنر / ۲۱۲ .
۵۳. تفسیر روح المعانی ، ۱ / ۲۸۹ .
۵۴. همان .
۵۵. هنر رنگ / ۲۱۹ .
۵۶. روانشناسی رنگ ها / ۸۳ .
۵۷. همنشینی رنگ ها ، ۱ / ۲۴ .
۵۸. هنر رنگ / ۲۰۳ .
۵۹. مفاهیم نمادین رنگ ها / ۱۱۸ - ۱۱۹ .
۶۰. همان / ۱۲۵ .
۶۱. هنر رنگ / ۲۰۳؛ مفاهیم نمادین رنگ / ۱۱۸ .
۶۲. سوره انعام / ۹۹ .
۶۳. وسایل الشیعه ، ۱۴ / ۳۷ .
۶۴. المیزان فی تفسیر القرآن ، ۱۹ / ۱۲۵ .

۶۵. هنر رنگ / ۶۰ و ۱۱۰ .
۶۶. سوره یوسف / ۴۳ و ۴۶ .
۶۷. روانشناسی رنگ ها / ۷۹ .
۶۸. همان / ۷۸ .
۶۹. هنر مکتبی / ۲۴۳ .
۷۰. مساجد ایران ، ۱ / ۳۱۸ .
۷۱. هنر رنگ / ۲۰۱ .
۷۲. آئین بهزیستی در اسلام / ۴۱ .
۷۳. همنشینی رنگ ها ، ۱ / ۲۲ .
۷۴. قاموس قرآن ، ۲ / ۲۲ .
۷۵. المیزان فی تفسیر القرآن ، ۱۷ / ۴۲ .
۷۶. لسان العرب ، ۱۰ / ۳۴۲ .
۷۷. قاموس قرآن ، ۲ / ۳۶۶ .
۷۸. تفسیر کبیر ، ۲۶ / ۲۱ .
۷۹. لسان العرب ، ۱۱ / ۲۷ .
۸۰. هنر رنگ / ۶۸ .
۸۱. المیزان فی تفسیر القرآن ، ۱ / ۳۱۶؛ تفسیر نمونه ، ۱ / ۴۷۴-۴۷۳ .
۸۲. مثنوی معنوی ، دفتر اول / ۴۷ .
- منابع و مأخذ
۱. قرآن کریم ، ترجمه آیت الله مکارم شیرازی .
۲. آفرینش هنری در قرآن کریم ، سید قطب ، ترجمه محمد مهدی فولادوند ، بنیاد قرآن ، چاپ دوم ، ۱۳۶۰ .
۳. الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم ، دکتر سید الجسیلی ، مکتبه التحریر ، بغداد ، بی تا .
۴. آئین بهزیستی در اسلام ، جلد دوم ، صبوری اردوباری ، دفتر نشر فرهنگ اسلامی ، چاپ سوم ، ۱۳۶۸ .
۵. اثرات تربیتی رنگها ، محمد امین حجی ، نشر جمال ، ۱۳۷۲ .
۶. بررسی مفاهیم نمادین رنگ ها ، الهه ابو طالبی ، اداره کل پژوهش های اسلامی سیما ، ۱۳۷۲ .
۷. تفسیر روح المعانی ، آلوسی بغدادی ، دار احیاء التراث العربی ، بیروت ، ۱۴۰۵ .
۸. تفسیر کبیر ، فخر رازی ، دار احیاء التراث العربی ، بیروت .
۹. تفسیر نمونه ، جمعی از نویسندگان ، دار الکتب الاسلامیه ، چاپ سی و ششم ، ۱۳۷۸ .
۱۰. توحید مفضل ، محمد باقر مجلسی ، انتشارات فقیه .
۱۱. روانشناسی رنگ ها ، ماکس لوشر ، ترجمه ویدایی زاده ، انتشارات درس ، چاپ نوزده ، ۱۳۸۳ .
۱۲. زیبایی نور ، بن بوا ، ترجمه پرویز قوامی ، انتشارات سروش ، چاپ اول ، ۱۳۷۶ .
۱۳. درآمدی بر تفسیر علمی قرآن کریم ، محمد علی رضایی اصفهانی ، انتشارات اسوه ، چاپ اول ، ۱۳۷۵ .
۱۴. فی ظلال القرآن ، سید قطب ، دار الفکر ، بیروت ، بی تا .
۱۵. قاموس قرآن ، قرشی ، دار الکتب الاسلامیه ، چاپ نهم ، ۱۴۰۹ .
۱۶. لسان العرب ، ابن منظور ، دار صادر ، بیروت ، ۲۰۰۵ .
۱۷. مثنوی معنوی ، جلال الدین محمد بلخی ، نشر نغمه ، چاپ دوم ، ۱۳۷۴ .
۱۸. معنویت در هنر ، کاندینکسی ، ترجمه اعظم نور الله خانی ، انتشارات اسرار دانش ، چاپ دوم ، ۱۳۷۹ .
۱۹. مساجد ایران ، جلد اول ، دکتر سید کمال حاج سید جواد ، انتشارات سروش ، ۱۳۷۵ .
۲۰. المیزان فی تفسیر القرآن ، محمد حسین طباطبائی ، دار الکتب الاسلامیه ، چاپ پنجم ، ۱۳۷۲ .
۲۱. موسوعه الاعجاز العلمی فی القرآن الکریم و السنه المطهره ، یوسف الحاج احمد ، مکتبه ابن حجر ، دمشق ، ۱۴۲۴ .
۲۲. وسایل الشیعه ، محمد حسن الحر العاملی ، مؤسسه آل البیت ، چاپ اول ، ۱۴۰۹ .
۲۴. هنر رنگ ، یوهانس ایتن ، ترجمه عربعلی شروه ، انتشارات سیاولی ، چاپ سوم ، ۱۳۸۲ .
۲۵. هنر مکتبی ، جواد محدثی ، مدیریت فرهنگی معاونت پژوهشی آموزش و پرورش ، چاپ اول ، ۱۳۶۸ .
۲۶. همنشینی رنگ ها جلد اول ، پرفسور هیداکشی شی جی وا ، ترجمه فریال دهدشتی ، ناصر پورپیرار ، نشر کارنگ ، ۱۳۷۷ .
۲۷. همنشینی رنگ ها ، جلد دوم ، برادام دلان ، ترجمه فریال دهدشتی ، ناصر پورپیرار ، نشر کارنگ ، ۱۳۷۸ .